

ОСОБЛИВОСТІ ВІЗУАЛЬНИХ ОБРАЗІВ, СТВОРЮВАНИХ ЖІНКАМИ ТА ЧОЛОВІКАМИ

Статтю присвячено проблемі особливостей образотворчої продукції в залежності від статі автора. Висвітлено результати дослідження відмінностей жіночого та чоловічого образотворення на матеріалі виконання студентами творчого завдання "Фантастична істота". Охарактеризовано гендерно типові ознаки малюнків та образи-стереотипи, властиві жінкам і чоловікам.

Ключові слова: гендер, образ-стереотип, образотворення, художньо обдарована особистість, експертна оцінка.

Своєрідність жіночого (або чоловічого) існування у світі, зокрема соціальної ситуації дівчинки-дівчини-жінки / хлопчика-юнака-чоловіка накладає відбиток на формування особистості, її внутрішнього світу, особливостей самоствердження та самовираження, також відображається в змістових і формальних характеристиках художньої творчості. В існуючих дослідженнях охарактеризовано гендерно типові ознаки в мистецтві танцю [8], окреслено гендерний канон поетичної творчості [2], а також виявлено відмінності малюнків [3] та творчої гри [5] хлопчиків та дівчаток. Проблема відмінностей жіночого та чоловічого образотворення становить значний інтерес, але на матеріалі візуального мистецтва вивчена недостатньо.

В.С. Мухіна в книзі "Образотворча діяльність дитини як форма засвоєння соціального досвіду", характеризуючи відмінності малюнків дівчаток та хлопчиків, підкреслює вплив гендерної соціалізації дітей. Свідомо чи несвідомо дорослі орієнтують дитину на жіночу чи чоловічу роль: заохочують активність і ініціативність хлопчиків, більш толерантно ставляться до прояву їх агресивності; від дівчат очікують чуйності, турботливості, охайності. Гендерні чинники впливають на зміст малюнків дітей. Хлопчики, сензитивні до чоловічих ролей, малюють будівництво, магістралі з автомобілями, літаки, кораблі, а також війну, зброю, бійки. Дівчата, сензитивні до жіночих ролей, схильні малювати гарненьких дівчаток, принцес, квіти, садочки, візерунки, членів сім'ї, особливо мам з доньками [3]. Наше дослідження (аналіз малюнків, надісланих до конкурсу "Мені радісно, коли...", Київ, 2001) показало, що візуально-образне вираження дівчатами і хлопцями емоційних станів характеризується як спільними, так і відмінними рисами. Незалежно від статі, підлітки для вираження радості і веселощів звертаються до світлих теплих яскравих кольорів, руху ліній вгору, таких символів як сонечко, літо тощо, а сумний стан асоціюють з темними і холодними кольорами, більш жорсткими, іноді розірваними та падаючими вниз лініями, символікою дощу, пізньої осені тощо. У малюнках хлопчиків частіше, ніж у дівчаток, зустрічаються будинки та машини, а в дівчаток значно частіше – тварини і квіти. Для дівчаток більш характерно використання плавних ліній, овальних форм. Хлопчики частіше, ніж дівчата, використовують прямі лінії, прямокутні форми. Хоча індивідуальні відмінності ширші, ніж зумовлені статтю: є дівчата, що тяжіють до форм з кутами та прямих ліній, і хлопчики, що віддають перевагу плавним лініям тощо. Отже, дані преференції зумовлені не так фізіологічною статтю, як переважанням психологічної фемінності або маскулінності. Серед малюнків є такі, про які важко сказати, хто їх малював – хлопчик чи дівчинка. Одні з цих малюнків відзначаються високим рівнем художності, інші, навпаки, дуже невиразні [1].

Метою статті є висвітлення результатів дослідження відмінностей жіночого та чоловічого образотворення на матеріалі виконання студентами творчого завдання "Фантастична істота" (ФІ). Порівняльний аналіз 480 малюнків "ФІ" дозволяє виокремити ознаки, більш характерні для авторів-жінок та більш характерні для авторів-чоловіків. Такі ознаки ми назвали гендерно типовими. Це не означає, що фемінні риси наявні в малюнках всіх жінок, а маскулінні – чоловіків. Можливі інверсії ознак, їх невираженість або поєднання.

Таблиця

Гендерно типові ознаки образотворення (на матеріалі зображення фантастичної істоти)

Типові ознаки	Фемінні	Маскулінні
Істота часто є аналогом:	Котика, цуценяти, зайчика, пташки, квітки	Дракона, змія, слона, динозавра, великого хижака, скелета, чорта
Поза, обличчя (морда) виражають:	Дружелюбність, кокетливість	Самоствердження, агресію-устрашіння
Голова	Велика, порівняно з тілом (іграшкові або дитячі пропорції)	Невелика порівняно з тілом (пропорції, характерні для тварин)
На голові:	Пишна зачіска, Стрічка-бантик	Роги, гребінь
Чоло (щодо щелепного відділу)	Велике	Невелике
Очі:	Великі з віями. Типи очей: а) напівкруглі, видовжені вгору, як у іграшкових та мультиплікаційних тваринок; б) людські	Без вій, невеликі, круглі, з зіницями у центрі, Вирячені

Ніс	Маленький (крапка, риска, крочечок, гудзик)	Великий, м'ясистий, довгий, часто хобот
Рот	Губки бантиком, посмішка без демонстрації зубів	Вишкір, демонстрація зубів, іноді довгий змієподібний язик
Вуха	Відповідні образу (наприклад, вуха зайця), в багатьох випадках не акцентовані, іноді малопомітні через пишну зачіску	Великі типи: а) рупор, локатор б) "чебурашка" в) чортячі (загострені зверху)
Лапи	Граційні, тендітні (іноді в туфлях на підборах)	Масивні з великими пазурами
Тіло Типи:	Невелике (порівняно з головою) а) граційне, видовжене вгору б) пінгвіноподібне, кругло-овальне	Велике, масивне а) покрите усе або частково панциром (лускою) б) має змієподібні частини в) технізоване
Волосяний покрив	пухнастість, кучерики	волохатість, "шерсть дибки"
Крила	Пташині	Перетинчасті (як у кажана)
Фалос та фалоподібні частини тіла	Нетипово: Іноді в прихованому вигляді (неусвідомлювані автором)	Часто – в прихованому вигляді (фалоподібні носи, язика тощо), Іноді – у відвертому
Органи тіла у вигляді технічних пристроїв	Нетипово, буває дуже рідко	Переважає у вигляді технічних пристроїв – нижні кінцівки
Атрибути	Прикраси, квіти, сердечка, зірочки, туфельки на підборах	Зброя, великі черевики, пляшка, люлька-цигарка
Лінії, форми	Плавні, овальні, м'які	Прямі, жорсткі з кутами, зубчасті
В зображенні ФІ переважає стереотип:	"Гарньої іграшки"	"Страшного чудовиська"
Ймовірно мотивований бажанням –	Усім подобатись, приваблювати	Щоб усі боялися (поважали за силу)

Тяжіння жінок до створення образу-стереотипу "гарньої іграшки", на нашу думку, мотивовано бажанням авторів подобатись, приваблювати і, таким чином, забезпечувати власну захищеність, безпеку. З цим пов'язані і поза, і вираз "обличчя" ФІ більшості авторів-жінок. ФІ часто має пропорції дитинчати (голова велика щодо тіла, високе чоло, високе відносно щелепного відділу, великі очі). Згідно з дослідженнями [4], такий вигляд істоти викликає щодо себе опікувальну, батьківську поведінку. У засобах масової інформації, у дитячих книжках та підручниках поширені зображення істот, яким надано навмисну дитинність або дитячу привабливість. Призначення таких образів – втішати, заспокоювати, викликати прив'язаність. Етологи свідчать, що деякі характерні дитячі риси викликають (служать пусковими сигналами для неусвідомлюваних реакцій) альтруїстичну "батьківську" опікувальну поведінку (нагляд, догляд, турбота). К.Лоренц охарактеризував так званий "дитинний тип" (Kindchenschema) будови тіла, який легко ідентифікується за пропорціями (наприклад, голова маленької дитини дуже велика порівняно з тулубом). Перебільшуючи цю особливість, можна зображувати істот, які приваблюють глядача. До цього прийому звертаються художники-мультиплікатори: їх звірятка часто виглядають як маленькі діти. Дослідження показують, що чоловікам переважно подобаються дитиноподібні риси жінок, які звичайно перебільшуються, так само як і статеві ознаки (такого типу жіночі образи широко використовуються в рекламі). Вияви педоморфізму помітні в жінок різних рас. Вони очевидно не лише подобаються чоловікам, але і "вмикають" опікувальну поведінку. Виявлено кореляцію між привабливістю жінки та вираженістю в неї неонатальних (тобто властивих новонародженому) ознак (великі очі, невеличкий ніс, маленьке підборіддя, маленький рот тощо). Порівняно з дорослим, дитині властиві більш тонкі риси обличчя, велике чоло і маленький щелепний відділ, відносно великі розміри черепа. Жіночі образи з такими пропорціями особливо привабливі (напр. "Іспанка" П.Пікассо). Водночас створення відразливого образу жінки полягає в зменшенні розмірів її голови по відношенню до тіла та "обезчолоенню" – мінімалізації її чола по відношенню до щелепного відділу (прикладом можуть бути жінки-монстри П. Пікассо, Е. Неизвестного, В.Сідра).

Тяжіння чоловіків до створення образу "страшного чудовиська" зумовлено їхнім бажанням самоствердитись у своєму чоловічому (часто агресивному) оточенні, примусити рахуватися з собою. Звідси тенденція до "устрашіння". Якщо жіночі ФІ звичайно усміхнені, то для ФІ, створених чоловіками та юнаками, характерний вишкір з демонстрацією зубів. Дослідження (зокрема порівняння людини з іншими видами приматів) свідчить, що усмішка і сміх – це не дві форми вираження одного явища, а окремі процеси, які мають майже протилежні еволюційні корені. Усмішка, ймовірно, походить від досить нервового боязкого розтягування губ на всю ширину зубів. У шимпанзе такий вираз "обличчя" означає спробу умиротворити та задобрити більш високостатусну особу. Зуби при цьому зімкнуті і відповідно не готуються до укусу.

У людей усмішка також слугує ефективним способом вираження покори, лояльності, щирих намірів та дружельності. Можливо, це пояснює, чому жінки посміхаються частіше, ніж чоловіки. Аналіз газетних фотознімків

показує, що чоловіки (головним чином політики та провідні бізнесмени) звичайно зберігають серйозний вираз обличчя, а жінки майже завжди посміхаються (навіть коли для цього нема жодної потреби – у лікарні, на суді тощо). У фільмах, зокрема вестернах, чоловіки, які прагнуть виглядати "крутіше" за інших персонажів, посміхаються рідко, дозволяючи собі лише час від часу садистичну ухмилку, а жінки, навпаки, часто усміхаються в прагненні сподобатись, "задобрити" чоловіків [7].

Сміх має зовсім іншу природу. Він походить від агресивного, загрозового вишкіру, який можна спостерігати в шимпанзе та інших мавп і який розцінюють як демонстрацію готовності до укусу. Цей жест, який нерідко супроводжується горловими уривчастими звуками на видохи ("ах-ах-ах"), має місце переважно в ситуаціях, коли мавпа не одна і може розраховувати на підтримку інших особин. Схожі спостереження щодо людей схиляють до висновку, про дві функції сміху: вираження ворожості та підкріплення групової солідарності. Оскільки чоловіки як правило більш схильні виявляти агресію та групуватись, ніж жінки, то можна припустити, що і сміються вони частіше. Дослідження свідчать, що чоловіки, як правило, починають сміятися першими (хоча жінки, виявляючи груповий конформізм, звичайно, приєднуються до них), і що гумор займає більш важливе місце в спілкуванні між чоловіками, ніж у структурі жіночого спілкування [6, 7 та ін.].

Крім ухмилки, вишкіру у ФІ чоловіків часто спостерігаються круглі виражені очі, загальний загрозовий вигляд, а також зображення фалосу або фалосоподібних частин тіла. Такі ознаки збігаються з поширеними характеристиками різновиду оберегів, які мали лякати та відганяти злих духів. У цих архаїчних образах особливе значення надається зображенню очей. В оберегів переважно широко розкриті виражені очі, які дивляться прямо на глядача. Зображення таких очей зустрічаються на носах стародавніх кораблів, на амулетах, завісах, вхідних дверях.

Неминучі при соціальній взаємодії погляди один одному в очі сприймаються амбівалентно (неоднозначно). З одного боку, щоби спілкуватись, треба дивитись на партнера. З іншого боку, надмірно довгий погляд сприймається як тиск, погроза, нав'язування. Зокрема, вираження погрози прямим поглядом у випадку ворожих зіткнень спостерігається в дітей, що належать до різних культур (бушмени, індіанці, європейці та ін.).

Поширеними ознаками оберегів є розкритий рот з рядами вишкірених зубів, що немов загрожують вкусити, а також ерегований фалос (виставляння фалосу в багатьох приматів є знаком погрози та соціального домінування) [4].

Яскраво виражені фалічні та демонічні мотиви більшою мірою представлені в малюнках чоловіків, значно рідше – жінок, але в усіх випадках такі малюнки глядачами-експертами сприймаються як "чоловічі".

Отже, 1) типові образи ФІ, створені чоловіками, мають певну подібність до наскальних зображень тварин, образів-оберегів та всіляких страховиськ (вампири, чорти, скелети тощо), що мають лякати або відлякувати; 2) типові ФІ, створені жінками, мають подібність до іграшок, персонажів мультфільмів та реклами, які мають приваблювати, подобатись; 3) в образах ФІ знаходять виявлення гендерно типові способи реагування чоловіків та жінок на екзистенційні страх, тривогу, значну вагу має дефіцієнтна цінність безпеки; 4) виокремлення гендерно типових ознак графічної продукції чоловіків та жінок є певною умовністю; вони не мають однозначного зв'язку зі статтю авторів, можлива їх невираженість, поєднання або інверсія.

У ході дослідження постало ряд питань. З якою ймовірністю за малюнком ФІ можна визначити стать автора? Як розподіляються графічні маркери фемінності/маскулінності в групах студентів різної професійної спрямованості? Які особливості та співвідношення гендерно типових ознак в образах ФІ, створених видатними художниками?

На наше прохання, 8 експертів (художники, психологи) незалежно один від одного розклали малюнки ФІ на п'ять груп, на основі чого для кожного малюнка підраховувався середній бал, означений нами як "бал маскулінності". Групи були такі: 1) упевнений (а), що це малюнок жінки – 1 бал, 2) ймовірно, це малюнок жінки – 2 бала, 3) важко визначити стать автора – 3 бала, 4) ймовірно, це малюнок чоловіка – 4 бала, 5) упевнений (а), що це малюнок чоловіка – 5 балів.

Розглядалися малюнки студентів-художників (НАОМА), акторів (НУТКМ ім. І.Карпенко-Карого), інформатиків (НГУУ "КПІ"). Більшість малюнків жінок, незалежно від професійної спрямованості, розподілилась між групами 2 (ймовірно, це малюнок жінки) і 3 (важко визначити стать автора). Більшість малюнків чоловіків-інформатиків потрапила в групу 4 (ймовірно, це малюнок чоловіка), а більшість малюнків чоловіків-акторів та художників розподілилась між групою 3 (важко визначити стать автора) та меншою мірою групою 4 (ймовірно, це малюнок чоловіка). Середні оцінки "маскулінності" в групах жінок приблизно однакові (2,5 – інформатики; 2,4 – акторки, художниці); у групах чоловіків приблизно однакові в акторів та художників (3,3 та 3,4) і більш високі – в інформатиків (4,1). Відмінності в рівні "маскулінності" між жінками та чоловіками більш в групі інформатиків (2,5 та 4,1), ніж у групах акторів та художників (2,4 та 3,3; 3,4).

Для творів (зокрема фантастичних образів) відомих художників характерно індивідуальне співвідношення та унікальне виявлення фемінних та маскулінних характеристик. Перевага фемінних рис простежується в роботах Міро, маскулінних – у П.Пікассо, О.Розанової, Н.Нестерової, Е.Неизвестного, поєднання фемінних та маскулінних рис виражено в І.Босха, С.Далі, М. Приймаченко, М.Шагала. Водночас в одного художника можуть бути твори, які ідентифікуються глядачем як більш "жіночі" і як більш "чоловічі". Різні гендерно типові риси комбінуються, трансформуються та використовуються художником залежно від творчого завдання – вираження жорстокості, зла, або добра, любові, радості чи смутку, акцентуації жіночності чи мужності створюваних образів. Яскраве виявлення цих тенденцій – у творчості М.Приймаченко. Її істоти – красиві, але не намагаються подобатись, вони часто дивляться широко розкритими очима прямо в очі, але не намагаються нажахати, злякати. Серед них багато філософів – вони прагнуть зрозуміти світ, людей і допитливо вдивляються в нас.

Висновки. 1. Дослідження засвідчило наявність типових рис образотворення, більш поширених у авторів - жінок, та більш поширених у авторів - чоловіків. Зокрема, в образотворчій продукції жінок та чоловіків спостерігаються

графічні гендерні стереотипи. У жінок при створенні образів фантастичної істоти – це "гарненька іграшка", яка посміхається і має всім подобатись, у чоловіків - "страшне чудовисько", яке шкіриться і має всіх лякати. Психологічне підґрунтя цих образів – дефіцієнтна цінність безпеки. Безпека досягається або через привабливання та догоджання (жіночий стереотип) або через агресивне самоствердження, настрашення (чоловічий стереотип).

2. Крім збігу гендерно типових рис образотворчої діяльності та статі авторів спостерігаються протилежні варіанти (перевага маскулітних ознак у жінок, фемінних у чоловіків), поєднання гендерно типових рис, або їх слабка вираженість. Художньо обдаровані особи створюють неординарні, індивідуально виразні образи, в яких гендерно типові елементи представлені в рекомбінованому або трансформованому вигляді, а психологічним лейтмотивом образу є цінності буттєвого рівня.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Завгородня О.В.* Розвивально-виховні можливості образотворчого мистецтва / О.В. Завгородня // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2003. – Т. 5. – ч. 6. – С. 93-97.
2. *Карпенко З.С.* Аксиологічна психологія особистості / З.С. Карпенко. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 512 с.
3. *Мухина В.С.* Изобразительная деятельность ребенка как форма усвоения социального опыта / В.С. Мухина. – М.: Педагогика, 1981. – 240 с.
4. *Эйбл-Эйбесфельдт И.* Биологические основы эстетики / Эйбл-Эйбесфельдт И. // Красота и мозг. Биологические аспекты эстетики: [Пер. с англ.]; [Под ред. И. Ренчлера, Б. Херубергера, Д.Энстайна]. – М.: Мир, 1995. – С. 29-73.
5. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.
6. *Charman A.I. and Food H.C.* Humour and laughter: theory, research and applications. – Chichester: John Wiley and sons, 1976.
7. *Cox I.A., Read R.L. and Van Auken P.M.* Male-Female differences in communicating job-related humour: an exploratory study // Humour: international journal of humour research 3, 1990. – P. 287–295.
8. *Honna J.L.* Dance, sex and gender: signs of identity, dominance, defiance and desire. – Chicago: University of Chicago Press 1988.

Подано до редакції 03.10.2011